3-Казус

Хуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характерига қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конститусиясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

- 1) Ўзбекистон Республикаси Конститусиясининг 29-моддасида "Хар ким фикрлаш, сўз ва еътикод еркинлиги хукукига ега...";
- 2) Ўзбекистон Республикаси Конститусиясининг 51-моддасида "Фукаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар";
- 3) Ўзбекистон Республикаси Конститусиясининг 58-моддасида мустахкамлаб қўйилган "...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди".

Ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар ҳуқуқ нормасининг қай турига киришини атрофлича муҳокама қилинг.

Bu berilgan kavzusga javob yozishdan avval, kazusda yechilishi kerak bo'lgan muammolarni topib olishimiz kerak;

- 1. Huquq normasi va uning belgilari qanday;
- 2. Huquq normasining tuzilishini aniqlaymiz;
- 3. Huquq normalari qanday asoslarga ko'ra tasniflanadi;
- 4. Vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi normalarning birbiridan farqli jihatlari nimalardan iborat, kabi muammolarni taxlil qilamiz va savollarga javob topamiz.

Huquq normasi va uning belgilari qanday, Bizga ma'lumki, "huquq normasi — huquqiy tizimning barcha elementlari bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, birinchi tomondan, huquq normasi huquq ijodkorligi, shu jumladan qonunchilik jarayonining mahsuli boʻlsa, ikkinchi tomondan, u huquqni qoʻllash jarayoni orqali amalga oshirilib, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish vositasiga aylanadi, uchinchi tomondan, huquq normasi huquqiy munosabatlarning andozasi, modeli sifatida maydonga chiqadi¹, deb yozib qoʻyilgan.

"Norma" (lotincha) so'zi "qoida", "aniq ko'rsatma", "namuna", "o'lchov" ma'nolarini anglatadi. Demak bundan ko'rinib turibdiki norma bu qoida, namuna degan ko'plab manolarni anglatadi. Xar bir norma o'zida biron-bir xatti-harakat, xulq-atvor qoidasini, muayyan yurish-turish modelini ifodalaydi. Misol uchun, O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 24-moddasini keltiradigon bo'lsak, unda "yashash huquqi har bir insonning uzviy huquqidir. Inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyatdir²" deb qattiy belgilab qo'yilgandir.

Demak huquq normasi deb — "Davlat tomonidan oʻrnatilgan yoki ma'qullangan, bajarilishi hamma huquq subektlari uchun umummajburiy boʻlgan, davlatning majburlov kuchi bilan muhofazalanadigan, ijtimoiy munosabat qatnashchilarining huquq va majburiyatlarini oʻzida mujassam etgan va aniq shaklda ifodalangan xatti-harakat mezoni, yurish-turish qoidasidir³" deb yozilgan.

¹ Odilgoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik.

² O'zbekiston Respublikasi Konistitutsiyasi 24-moddasi.

³ Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik.

Biz huquq normalari xaqida tushunchalarni bilib oldik, endi esa huquq normalarining asosiy belgilariga to'xtalib o'tamiz. Huquq normasining asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

Irodaviy xarakterga egaligi – unda jamiyatning davlat irodasi, manfaati, maqsadi aks etadi.

Normativligi — bu kishilarningmunosabatlari va harkatlarini tartibga solishida namoyon bo'ladi.

Davlat bilan o'zaro bog'liqligi – bunda huquq normalari davlat tomonidan o'rnatiladi, ma'qullanadi, o'zgartiriladi yoki bekor qilinadi.

Umummajburiyligi – huquq normalari barcha huquq subyektlarga qaratilgan bo'ladi va ushbu normalar ular tomonidan bajarilishi majburiy hisoblanadi.

Rasmiy va shaklan aniqlikka egaligi — huquq normasi umumijtimoiy iroda sifatida davlat tomonidan o'rnatilgan rasmiy yuridik hujjatlar (normativ-huquqiy hujjatlar) shaklida ifodalanadi.

Tizimliligi – huquq normasining muayyan tarkibiy qismlarining mantiqiy, izchil va mutanosiblikda ekanligini bildiradi. Huquq normasining shu kabi asosiy belgilari mavjud xisoblanadi.

Biz endi keying savolimiz huquq normasining tuzilishini aniqlaymiz degan savolga javob beradigan bo'lsak, huquq normasi o'z ichki tuzilishiga ega, ya'ni huquq normasi mazmunan o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lgan bir necha tarkibiy qismlardan iboratdir. Ta'kidlash lozimki, adabiyotlarda huquqiy normaning tuzilishi masalasida turlicha yondashuvlar mavjud. Lekin ko'pchilik mualliflar huquqiy normani uch yelement (unsur)dan iborat, degan fikrni ma'qullaydilar.

Huquq normasining tarkibiy elementlari o'rtasida o'zaro yuridik-mantiqiy bog'lanish, yuridik texnika qoidalariga asoslangan holda ifodalanish, mantiqiy izchillik hamda tizimlilik mavjud. Qolaversa, u huquqiy jihatdan umumiy mazmun asosida bir butunlikni, yaxlitlikni hosil qiladi. Biroq ular ayrim huquq sohalarida huquq normasining elementlari sifatida to'liq holatda, birgalikda uchramaydi. Bunga misol tariqasida Konstitusiyaning ta'sis etuvchi normalarida dispozisiya

shaklida uchrasa, Jinoyat kodeksida ko'proq sanksiya shaklida uchrashini keltirishimiz mumkin.

Shunday qilib, huquqiy norma quyidagi uch yelement (qism)dan iborat:

- 1) gipoteza;
- 2) dispozisiya;
- 3) sanksiya.

Gipoteza – huquq normasining dastlabki tarkibiy yelementi bo'lib, u ushbu huquqiy normaning qanday sharoitlarda harakatga kelishi va uning dispozisiyasi qanday sharoitlarda amalga oshishini belgilovchi hayotiy shart-sharoit va mavjud vaziyatni ko'rsatadi, ya'ni huquq normasida belgilangan xatti-harakat qanday sharoitlarda bajarilishi mumkin va lozimligini bildiradi. Gipotezada huquq normasida belgilangan qoida qay sharoitda va qay holatda hamda kim tomonidan amalga oshirilishi ko'rsatiladi. Gipoteza huquqiy normaning bir qismi bo'lib, unda dispozisiyada ko'rsatilgan qoidaning kuchga kirishi uchun zarur bo'lgan aniq hayotiy holatlar (voqyea, harakat, hodisalar), shart-sharoitlar o'z ifodasini topadi. Misol uchun, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 22-moddasida "Fuqaroning to'liq muomala layoqati u voyaga yetgach, ya'ni 18 yoshga yetgach, to'la hajmda vujudga keladi⁴", deb yozib mustahkamlab qo'yilgan. Bu moddaga binoan fuqarolik huquqida muomala layoqati qachondan vujudga kelishi belgilangandir.

"Dispozisiya – huquq normasining navbatdagi tarkibiy yelementi bo'lib, unda huquq subektlarining huquq va majburiyatlari belgilanadi va ularning bo'lishi mumkin bo'lgan xatti-harakatlari variantlari ko'rsatiladi. Dispozisiya lotincha "disposition" so'zidan olingan bo'lib, "joylashuv", "joylashgan"; inglizcha "disposition" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "farmoyish", "farmoyish berish" ma'nolarini anglatadi⁵". Demak Dispozisiya huquq normasining bir qismi bo'lib, unda gipotezada ko'rsatilgan holatlar mavjud bo'lganda huquq subektlari rioya yetishlari kerak bo'lgan qoida ifodalangan bo'ladi.

⁴ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi 22-moddasi.

⁵ O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi.

Misol uchun, Jinoyat kodeksida belgilangan tartibni buzib chet yelga chiqish yoki Oʻzbekiston Respublikasiga kirish yoxud chegaradan noqonuniy oʻtganlik uchun javobgarlik belgilangan. Bu huquq normasining dispozisiyasi — hukumatning ruxsatisiz yoki qalbaki hujjatlardan foydalanib yoki buning uchun belgilangan chegara punkti orqali oʻtmay, davlat chegarasidan noqonuniy oʻtishning taqiqlanganligidir.

Biz endi huquq normasining oxirgi elementiga toʻxtalib oʻtamiz. Sanksiya — yuridik normaning uchinchi tarkibiy yelementi boʻlib, u huquqiy norma buzilgan yoki majburiyat bajarilmagan yoxud talab yetilgan xatti-harakat sodir yetilmagan holda huquqni buzgan shaxsga nisbatan qoʻllaniladigan davlat ta'sir chorasi xisoblanadi. Sanksiyaning bunday ta'rifini, odatda, yuridik fan, davlat va huquq nazariyasi beradi. Faylasuflar, shuningdek, sosiologlar sanksiya deganda, faqatgina salbiy (tanbeh, jazo) oqibatlarnigina yemas, balki ijobiy (ragʻbatlantirish, quvvatlash) oqibatlarni (shuningdek, insonning ijtimoiy ahamiyatga yega boʻlgan xulq-atvoridan kelib chiqadigan ijobiy oqibatlarni) ham tushunadilar. Sanksiya huquq normasining bir qismi boʻlib, unda dispozisiyada koʻrsatilgan talablarni bajarmaganlik uchun berilishi mumkin boʻlgan jazo yoki tavsiya yetilgan harakatni sodir yetganlik uchun ragʻbatlantirishning turi va oʻlchovi ifodalangan boʻladi.

Yuqoridagi ta'riflardan kelib chiqib, huquq normasining tarkibiy elementlari quyidagilarni o'rnatadi:

Gipoteza – dispozisiyada ko'rsatilgan qoidaning kim va qachon, qaysi sharoitda bajarishi lozimligini ko'rsatadi;

Dispozisiya yesa — bajarilishi lozim bo'lgan qoida nimadan iboratligini ko'rsatadi, u huquqiy munosabat ishtirokchilarining subektiv huquqlari va majburiyatlarining mazmunini aks ettiradi;

Sanksiya yesa, huquq normasi talabini bajarmaslik oqibatlarini ko'rsatadi. Demak biz huquq normasining tuzilishini aniqlab oldik va taxlil qilib o'tdik. Bundan ko'rinib turibdiki endi keying savolimizga xam o'tsak bo'ladi deb o'ylayman.

To'xtalib o'tishimiz kerak bo'lgan keyingi savolimiz bu: Huquq normalari qanday asoslarga ko'ra tasniflanadi degan savolimizga keladigan bo'lsak, huquq normalarining ilmiy va o'quv adabiyotida turlicha tasniflari va guruhlanishlari mavjud. Tasniflash deganda biz, mantiqan o'rganilayotgan obektlarni turlar bo'yicha ma'lum bir umumiy mezonlar asosida guruhlarga ajratishni tushinamiz. Yuridik normalarni tasniflashning to'rtta mezoni mavjud bo'lib bular quyidagi:

- 1) ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish funksiyalari;
- 2) huquqiy tartibga solish predmeti;
- 3) huquqiy tartibga solish metodi;
- 4) normani ifodalash shakli. Bulardan tashqari, ayrim olimlar yana boshqa asoslarga ko'ra tasniflaydilar kabilardan iboratdir.

Huquq normalari tasniflash fan yuzasidan xam, jamiyat xayoti uchun xam juda muhim xisoblanadi va ular quyidagilar:

- 1. Subyektlari ko'ra:
- 1) Umumiy normalar
- 2) Maxsus normalar.
 - 2. Ta'sir etish miqyosiga ko'ra:
- 1) Umumiy harakatdagi normalar
- 2)Mahalliy miqyosdagi normalar
- 3) Lokal normalar.
 - 3. Amal qilish muddatiga ko'ra:
- 1) Doimiy normalar
- 2) Vaqtinchalik normalar.
 - 4. Huquqiy tartibga solish usuliga ko'ra:
- 1) Imperativ normalar
- 2)Dispozitiv normalar
- 3) Tavsiya etuvchi normalar
- 4) Rag'batlantiruvchi normalar.
 - 5. Huquqiy tartibga solish predmetiga ko'ra:
- 1) Konstitusiyaviy huquq normalar

- 2) Fuqarolik huquqi normalari
- 3) Fuqarolik-prosessual huquqi normalari
- 4) Jinoyat huquqi normalari
- 5) Oila huquqi normalari
- 6) Ma'muriy huquq normalari va boshqalar.
 - 6. Huquq normasi elementlarining aniqlik darajasiga ko'ra:
- 1) Mutloq aniq normalar
- 2) Nisbiy aniq normalar
- 3) Muqobil normalar.
 - 7. Huquq tizimidagi roli va o'rni bo'yicha:
- 1)Ta'sis etuvchi normalar
- 2) Tartibga soluvchi normalar
- 3) Qo'riqlovchi normalar
- 4) Deklarativ normalar
- 5)Ta'minlovchi normalar
- 6) Definitiv normlar
- 7) Kollizion normalar.
 - 8. Huquq normalarining harakteriga ko'ra:
- 1) Huquq va vakolat beruvchi normalar
- 2) Majburiyat yuklovchi normalar
- 3) Man (taqiqlovchi) qiluvchi normalar.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, huquq normalarining turlicha tasniflari mavjud bo'lib, ko'p hollarda ilmiy va o'quv adabiyotida huquqshunos olimlar tomonidan yuqorida ko'rganimzdek, mustahkamlangan qoidalar xarakteriga qarab tasniflashadi. Bu normalar:

- 1) Huquq va vakolat beruvchi normalar
- 2) Majburiyat yuklovchi normalar
- 3)Man (taqiqlovchi) qiluvchi normalardir.

Biz aniqlab olgan oxirgi muammoga to'xtalib o'tamiz. Vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi va taqiqlovchi normalarning bir-biridan farqli jihatlari nimalardan iboratligini taxlil qilib, kavzusdagi O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasining 29-moddasi, 51-moddasi va 58-moddalarida berilgan normalarini huquq normasining qaysi turiga kirishini aniqlaymiz.

Huquq va vakolat beruvchi normalar - ya'ni huquq subyektiga qanday harakatlarni sodir etish mumkinligini ko'rsatuvchi normalar bo'lib, huquq subyektiga nimalar qilishga ruxsat berilganligini ko'rsatadi. Misol uchun, biz to'xtalib o'tadigon O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 29-moddasida berilagan huquq normasi huquq va vakolat beruvchi normalar turiga kiradi. Ushbu huquq normasiga ko'ra: "Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega⁶"deb belgilab qo'yilgan. Bunda yozilishicha xar bir O'zbekiston Respublikasi fuqarosi fikirlash, erkin so'zlash va xoxlagan diniga etiqod qilish erkinligi belgilangan xisoblanadi. Majburiyat yuklovchi normalar - ya'ni qanday harakatlarni sodir etish lozimligini ko'rsatuvchi normalar bo'lib, huquq subyektiga ma'lum bir majburiyatni yuklashini tushinamiz. Misol uchun bizning kavzusdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 51-moddasidagi huquq normasiga qaraydigon bo'lsak, "Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar⁷" deb belgilab qo'yilganini ko'ramiz. Ushbu normasidan ko'rishimiz mumkinki, bu norma xar bir insonga qanday harakatlarni sodir etish lozimligini va shu harakatida qanday munosabatlarga kirishishi kerakligini bizga ko'rsatib turganini ko'rishimiz mumkin.

Man qiluvchi normalar - ya'ni huquq subyektiga muayyan xatti-harakatlarni sodir etishini man qilib qo'yuvchi normalar bo'lib, bu huquq normalari insonga o'z harakatlari davomida zid harakatlardan o'zini tiyishi va shu zid xarakatlarni qilimaslik kerakligini ko'rsatib turadi. Misol uchun, biz to'xtalishimiz kerak bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 58-moddasida belgilab qo'yilgan huquq normasiga binoan "Davlat organlari va mansabdor shaxslarning jamoat birlashmalari faoliyatiga aralashishiga, shuningdek jamoat birlashmalarining davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatiga aralashishiga

-

⁶ O'zbekiston Respublikasi Konistitutsiyasi 29-moddasi.

⁷ O'zbekiston Respublikasi Konistitutsiyasi 51-moddasi.

yo'l qo'yilmaydi⁸" deb belgilab qo'yilgan. Bu huquq normasiga ko'ra, bir subyekt ikkinchi bir subyektning faoliyatiga aralashmasligiga, ikkinchi bir subyekt birinchi yoki boshqa bir subyektning faoliyatiga aralashmaslikni hamda bunday harakatlardan o'zini to'xtatishi kerakligi va shu xarakatlarni bajarmasligi kerakligini ko'rsatadi.

-

⁸O'zbekiston Respublikasi Konistitutsiyasi 58-moddasi.

Xulosa

Men ushbu kazus yuzasidan Hulosa qilib shuni aytamanki, huquq normasi — davlat tomonidan oʻrnatilgan yoki ma'qullangan, bajarilishi hamma huquq subektlari uchun umummajburiy boʻlgan, davlatning majburlov kuchi bilan muhofazalanadigan, ijtimoiy munosabat qatnashchilarining huquq va majburiyatlarini oʻzida mujassam etgan va aniq shaklda ifodalangan xatti-harakat mezoni, yurish-turish qoidasi xisoblanadi. Shuning uchun huquq va vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi, man qiluvchi normalarni oʻz atrofida birlashtirmoqda.

Huquq normalarini ularda mustahkamlangan qoidalar xarakteriga qarab tasniflashada, taxlil qilayotganda yozib o'tganimizdek, huquq va vakolat beruvchi normalar - huquq subyektiga qanday harakatlarni sodir etish mumkinligini ko'rsatsa, majburiyat yuklovchi normalarda - qanday harakatlarni sodir etish lozimligini ko'rsatadi. Man qiluvchi, ya'ni taqiqlovchi normalar esa huquq subyektiga harakatlari davomida qanday harakatlardan o'zini to'xtatishi kerakligi va shu xarakatlarni bajarmasligi kerakligini ko'rsatadi. Men yuqoridagi yozganlarimdan kelib chiqib, Kazusimizdagi O'zbekiston Respublikasining Konstitusiyasining 29-moddasi huquq normasining huquq va vakolat beruvchi normalar turiga, 51-moddasi huquq normasining majburiyat yuklovchi normalar turiga va 58-moddasi esa huquq normasining man qiluvchi, ya'ni taqiqlovchi normalar turiga kiradi deb o'ylayman. Chunki bu normalar keltirilgan ta'riflarda o'z tasdig'ini topib turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1. Saydullayev Sh. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. –Toshkent: TDYuU, 2018.
- 2. Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. Toshkent. «Adolat», 2018.
- 3. O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi / Nashr uchun mas'ul R.A. Muhitdinov va boshq.; mas'ul muharrir N.Toychiyev. –T.: Adolat, 2010.

Veb saytlar:

1. www.lex.uz